

INHOUD

Inleiding: de paradox van Tacitus	5	6. De romantiek: bevlogen dichters en hoe ze in te tomen	121
1. De oudheid: rituelen en ideeën	10	De nestbevuiler: Heinrich Heine,	
Het gevaar van poëzie volgens Plato	11	van romanticus naar satiricus	122
Laesa maiestas: reputaties in het Romeinse Rijk	14	‘Mad, bad, and dangerous to know’:	
2. Efeze achterna: de opkomst van het christendom	22	de Engelse romantische dichters	126
De boeken die het christendom in zijn kern bedreigden	25	Parijs in 1857: twee literaire processen	133
Ketterij! De strijd om het ware geloof	28	7. Van victoriaanse preutsheid naar de sixties	144
Een gevaarlijke erfenis: het lot van antieke literatuur	30	Pulp en zelfcensuur in de Britse klassenmaatschappij	145
3. De weg tot God: de middeleeuwen	40	Onkruid wieden in de tuin van de Heer:	
Toen zelfs de Bijbel verboden werd	41	jacht op obsceniteit in de Verenigde Staten	147
Rebelse theologen	44	De komst van Ulysses: de uitdaging van	
Marguerite Porete, de weerspannige begijn	48	modernistische literatuur	153
Intolerantie: de Talmoed in Europa	51	Lady Chatterley en Lolita: de ban gebroken	157
Fanatici en boekenhaat	53	8. het nazisme: ‘Dort wo man Bücher verbrennt...’	164
4. De vroegmoderne tijd: het spook van Luther	59	Opernplatz, Berlijn, 10 mei 1933	165
Een brandstapel op de Vrijdagmarkt	60	Schadelijk en onwenselijk: boekverboden in het Derde Rijk	168
Frivole dichters: de rederijkers	62	Uiteengetrokken levens: Else Lasker-Schüler	
De Index: censuur systematisch aangepakt	65	en andere schrijvers in ballingschap	172
Erasmus: de humanist par excellence	70	9. Samizdat en goelag: de Sovjet-Unie	180
Drukkers, boekhandelaars, en smokkelaars	74	Ingenieurs van de ziel	181
5. Ancien régime: Verlichting en repressie	82	‘Toen alleen nog de doden konden glimlachen’:	
Tussen vrijheid en censuur: Engeland in woelig water	83	terreur onder Stalin	186
Een vrijhaven? Spinoza in de Hollandse Republiek	88	Samizdat: de literaire ondergrondse	191
De Franse ‘philosophes’: nieuwe ideeën in een oud systeem	92	10. Na de Tweede Wereldoorlog: Literatuur in een	198
De libertijnen: seks, politiek, en filosofie	101	mondiale maalstroom	
Revolutie: utopieën en dystopieën	109	Principekwesities in het kapitalistische Westen	199
Alles voor de staat: censuur in het Habsburgse Rijk	111	Autoriteiten uitdagen: schrijven onder rechtse junta’s	204
De Hel en de vergifplank: de geheime bibliotheken		Blasfemie: religieuze gevoeligheden	206
van Europa	115	De ideologische strijd om het Amerikaanse curriculum	211
		Een ander front: politieke correctheid	218
		Epiloog	223
		Bibliografie	225

INLEIDING:

DE PARADOX VAN TACITUS

‘Schande voor de heersers en glorie voor de schrijvers.’ Dit is het oordeel van de Romeinse historicus Tacitus over de terechtstelling van de schrijver Cremutius Cordus door keizer Tiberius (regering 14-37 n.C.), in wellicht een van de oudste reflecties over een boekverbod.

Tacitus legt de paradox bloot van het verbieden van boeken. Het helpt eigenlijk geen zier. Integendeel: het verbod levert alleen maar nieuwsgierigheid en bewondering op voor het boek en de schrijver in kwestie. En in het licht van latere eeuwen staat vooral de verbiedende heerser in zijn hemd.

Typisch is ook de episode van de Duitse geschiedschrijver Gregorovius. In 1874 had hij zijn *Geschiedenis van de stad Rome in de middeleeuwen* afgewerkt. Toen hij rondwandelde over het Sint-Pietersplein, ontdekte hij op affiches aangeplakt op de zuilen van dit plein dat zijn werk op de Index was beland en dus verboden was door de Rooms-Katholieke Kerk. Gregorovius was verrukt: zijn werk deed ertoe, zelfs de paus maakte er reclame voor!

Dit effect was ook wat de regering van het Habsburgse Rijk er in 1777 toe bracht om een wel heel opvallende titel toe te voegen aan haar lijst met verboden boeken, namelijk... de lijst zelf. De reden is niet ver te zoeken: al te nieuwsgierige lezers gebruikten de lijst als gids naar boeken die hun zedeloze of opstandige ideeën voeding gaven.

Dat is net wat dit boek min of meer wil doen. De titel *Lees dit boek niet!* zal lezers hopelijk prikkelen om niet enkel dit eigenste boek te lezen, maar zeker ook de boeken die ooit verboden waren. Net hun verbod vertelt ons dat dit boeken zijn die tegen schenen schopten, tegen de status quo schuurden en de mensheid een soms brutale duw vooruit hebben gegeven.

Waarom zou men boeken verbieden? Het komt ons nu ongerijmd voor: boeken maken ons wijzer, verrijken ons leven, bieden ons ontspanning, troost, inzicht. Wie kan daartegen zijn? Als je echt enkele redenen zou willen afbakenen, kom je al snel uit bij dezelfde conclusies die het wellicht oudste wetenschappelijke werk over verboden boeken ook maakte. In 1806 schreef Gabriël Peignot een *Dictionnaire* over verboden boeken; in zijn voorwoord identificeerde hij drie grote motivaties. Vrij vertaald: religie, politiek en seks. En inderdaad kan je elk boekverbod tot een van deze drie redenen herleiden.

Maar interessanter dan categorieën opstellen is je afvragen hoe het ene met het andere te maken heeft. Theologische discussies hebben vaak een politieke lading. En is het een toeval dat een inperking van literatuur vanuit een preutse seksuele moraal vaak samenvalt met meer autoritaire staatsvormen? Michel Foucault heeft in zijn filosofische en historische studie *Histoire de la sexualité* de samenhang uitgelegd tussen het reguleren van seksuele gedragingen en het uitoefenen van macht. De geschiedenis van verboden literatuur weerspiegelt bij uitstek deze samenhang.

Het verbieden van boeken is vaak een zaak van een repressieve staat versus rebelse schrijvers. Deze schrijvers hadden de moed om hun carrière en soms hun leven op het spel te zetten, door te schrijven wat ze nodig vonden dat geschreven moest worden. Dit boek is dus ten dele een verhaal van heldendaden en martelaarschap.

Maar soms is censuur subtieler dan dat. In sommige periodes, zoals het victoriaanse Groot-Brittannië, bepaalden stilzwijgende conventies wat kon en niet kon, zonder dat een censuurapparaat nodig was. Volgens de socioloog Pierre Bourdieu leggen alle schrijvers zichzelf begrenzungen op, zonder dat ze zich daar helemaal bewust van zijn, net omdat ze midden in het veld zitten van lezers, uitgeverij en hun verwachtingen, zodat ze automatisch binnen bepaalde denkkaders

schrijven. Het zijn alleen scherpzinnige geesten met lef die verder denken dan dat en ingaan tegen de stroom.

Dit boek is dus een verhaal van verbod en censuur, verbranding en verbanning, maar ook van schrappen, herschrijven, uit bibliotheken halen, smokkelen en geniepig lezen. Het is een verhaal van moedige geesten, van de kracht van de lach, van gedachten die dieper durven graven; van voorzichtige uitgevers, clandestiene drukkers, morele paniekzaaiers en benepen autoriteiten.

De bedoeling van dit boek is niet om een uitputtende lijst met verboden boeken te bieden. Eerder wilde ik enkele treffende verhalen vertellen. Het uitdiepen van deze voorbeelden kan wellicht beter de tijdsgeest van boekverboden vatten dan het opsommen van zo veel mogelijk historische incidenten.

Er bestaan al boeken en films die gaan over het verbieden of, vaker nog, het vernietigen van boeken. Het gaat daarin slechts zelden over de inhoud van deze boeken. Ik wilde het hier anders aanpakken. De vraag staat voorop: wat stond er nu precies in deze boeken dat zo gevaarlijk was dat autoriteiten het nodig vonden het te verbieden? En vooral: wat maakt deze boeken nu nog steeds de moeite waard om te lezen?

Daarom ook het idee van de ‘boeken in focus’: elk hoofdstuk wordt afgesloten met een korte voorstelling van een belangrijk verboden boek. Deze voorstellingen zijn mijn eigen impressie, vaak wellicht op het naïeve af. Ik wilde met deze korte essays een idee geven van wat een lezer van de 21e eeuw nu nog van deze boeken kan meenemen.

Dit boek kan dus als een pamflet gezien worden voor de zin van het lezen. Literatuur schuurt soms, maakt belachelijk, doet ons ongemakkelijk op onze stoel schuifelen. Daarom ook dat ik voorrang gegeven heb aan boeken die er nu nog toe doen, schrijvers die men nu nog leest.

Mijn zoektocht heeft me de ogen (opnieuw) geopend voor het plezier, maar ook voor de rijke inzichten die boeken ons geven. Ik heb gelachen, ben ontroerd geraakt en soms geschokt, toen ik de boeken las waarvan ik hier de verhalen vertel. Ik hoop dat ik deze ervaringen kan overbrengen bij de lezer.

De reis door verboden boeken was in de aanloop naar dit boek soms ook letterlijk een reis. Inspirerende plaatsen zoals het Museum of Banned Books in Tallinn en de after-words bookstore in Chicago hebben me de urgentie duidelijk gemaakt van een boek als dit. Men blijft ideeën en verhalen verbieden, soms op een expliciete, soms op een sluiske manier. Maar de paradox van Tacitus blijft gelden: hoe meer men boeken verbiedt, hoe duidelijker wordt dat ze er nog steeds toe doen.

Naast een persoonlijke reis is de totstandkoming van dit boek ook een gezamenlijke onderneming. Het boek heeft zijn oorsprong in een lezingenreeks georganiseerd in de schoot van de Vakgroep Letterkunde van de Universiteit Gent. Ik dank de collega's die mij kostbare ideeën en inzichten hebben gegeven over verboden boeken. In de eerste plaats Sarah Buekens, die het oorspronkelijke idee voor de lezingenreeks opwierp. Ik dank ook de sprekers in de lezingenreeks: Lars Bernaerts, Chris Bulcaen, Claire Rachel Jackson, Hanne Janssens, Janina Meissner, Alexander Roose, Deborah Van Durme en Piet Van Poucke.

Ik kon ook rekenen op personen die me bleven wijzen op de zinvolheid van een project als dit, die me boeken hebben toegeschoven, of die me hebben aangemoedigd, begeleid, of ondersteund. In min of meer chronologische volgorde dank ik dus in het bijzonder: Tania, Kadri, Yannick, Giulia, mijn ouders en zussen, mijn zoons Felix en Leo, en Liesbeth.

1. DE OUDHEID:

RITUELEN EN IDEEËN

HET GEVAAR VAN POËZIE VOLGENS PLATO

We beginnen ons verhaal in het oude Griekenland. Niet zozeer omdat er toen zoveel boeken verboden werden: de voorbeelden zijn schaars en niet eenduidig. Eerder omdat de oude Grieken al uitvoerig nadenkten over de kracht van literatuur en de redenen om daartegen op te treden. Hun reflecties leggen de basis voor wat zal volgen.

Zo komen we vanzelf terecht bij de ideeën over poëzie die de filosoof Plato formuleerde in zijn dialoog *De Staat* (ca. 375 v.C.). Dichters hadden geen plaats in Plato's ideale politieke systeem. Paradoxaal genoeg steekt hij in andere werken zijn bewondering voor de goddelijke kracht van dichters niet weg. Plato was dus niet 'tegen dichters', maar eerder beducht voor de kracht van het woord bij het ontwikkelen van een ordelijke samenleving. Poëzie omvatte in Plato's tijd trouwens zowat alle woorden die een diepere betekenis hadden, of dat nu filosofie was, spot- en liefdesgedichten, politieke raadgeving of theater.

In al deze gedaanten, stelt Plato in *De Staat*, is poëzie uitbeelding. Het Griekse woord hiervoor is *mimesis*, dat zowel kan slaan op 'acteren', een andere mens 'nadoen', als – in meer ontologische zin – op de afbeelding van de werkelijkheid. Beide hebben een rol in het verbannen van poëzie uit Plato's staat.

Dichters boden slechts een imitatie van de zintuiglijke werkelijkheid, die op haar beurt zelf slechts een afschaduw was van de ideale vormen. Dat klinkt abstract, maar het wijst op een diep wantrouwen tegenover de kracht van de verbeelding. Poëzie is fundamenteel misleiding. Plato's autoritaire staat werd bestuurd door filosofen, die volgens vaststaande rationele principes moesten regeren. Verbeelding en een polyfonie aan stemmen zouden ons volgens Plato alleen maar kunnen afleiden van dit doel.

Maar er is meer: poëzie is een gevaarlijke kracht omdat het ons doet inleven in de innerlijke wereld van andere mensen, zoals die wordt uitgebeeld in gedichten. Onvermijdelijk, volgens Plato, zullen we zo ook zelf beïnvloed worden door deze inleving. En dat levert een gevaar op wanneer we aangetrokken worden door literaire uitbeeldingen van verwerpelijke daden of gedachten. Plato waarschuwt in dat verband dat

de uitbeelding zou leiden tot een smaak voor het echte ding. Je hebt ongetwijfeld al gemerkt dat uitbeeldingen, als ze lange tijd blijven doorwerken van jongs af aan, zich vastzetten in onze gewoontes en karakters, op het niveau van onze lichaamshouding, onze stem, en onze gedachten.

Met andere woorden: we veranderen wanneer we lezen of naar het theater gaan. De verbeelde wereld waarin we ons inleven, inspireert ons tot andere ideeën en andere gewoontes. Vooral wanneer literatuur dan moreel 'slechte' karakters uitbeeldt, loopt onze ziel ook gevaar daardoor verleid te worden en zo meer verdorven te geraken.

Het is een idee dat we in ons verhaal van verboden boeken keer op keer zullen zien. Plato was de eerste om op de diepe impact van literatuur op onze ziel te wijzen, en ook de eerste om het idee uit te werken dat literatuur om die reden politiek gevaarlijk is.

Zoals gezegd, is censuur of boekverbod in het oude Griekenland in de praktijk niet nadrukkelijk aanwezig. Nochtans is het ook een periode van intellectuele revoluties. De presocratische filosofen ontwikkelden een totaal nieuw en origineel wereldbeeld, met een herdenking van de rol van de goden. Toch ging deze radicale breuk niet gepaard met hetzelfde conflict met mythologie en religie als later bij het christendom.

Hier en daar zijn er vage aanwijzingen dat de *polis* (de stadstaat, in de klassieke periode de belangrijkste politieke instelling) niet zomaar kon dulden dat alles werd neergeschreven en verspreid. Van een veel latere bron, namelijk de Romeinse redenaar en politicus Cicero (106-43 v.C.), horen we over het proces tegen Protagoras in het Athene van de Peloponnesische oorlogen (431 tot 404 v.C.). Protagoras was een sofist: redenaars die er een sport van maakten argumenten van beide kanten te bekijken. De waarheid was voor hen niet per se een absoluut vaststaand gegeven. Protagoras moet twijfel aan het bestaan van de goden verspreid hebben. In het paranoïde klimaat van de Peloponnesische oorlogen (die ook Plato diepgaand hebben beïnvloed) kon de Atheense staat zo'n opruiende gedachte niet dulden. Protagoras werd verbannen en zijn geschriften werden in het openbaar verbrand op de agora.

De schrijver Lucianus (2e eeuw n.C.) geeft ons een intrigerende beschrijving van een boekverbranding. Een zekere Alexander, een charlatan die in de 2e eeuw v.C. leefde, zou geschriften van de filosoof Epicurus (die Lucianus zeer bewonderde) verbrand hebben 'alsof hij hemzelf verbrandde'. De episode lijkt op een vervloekingsritueel, compleet met het uitstrooien van de as over zee. We zullen nog vaak zien hoe het verbranden van een boek neerkomt op het rituele vervloeken van een persoon en zijn of haar gedachten. Lucianus' dialoog is geen historische bron, eerder een aanklacht tegen charlatans, maar het is treffend hoe hij zich de vernietiging van Epicurus inbeeldt. Epicurus' filosofie ontkende het belang van de goden en verdedigde een levenshouding waarbij we ons persoonlijk rekenschap geven van onze verlangens en ons geluk. Dat was voor veel mensen in de oudheid ongetwijfeld disruptief: ook de christenen zullen later furieus optreden tegen Epicurus en zijn volgelingen.

LAESA MAIESTAS: REPUTATIES IN HET ROMEINSE RIJK

In 181 v.C. stootte een landbouwer op de Janiculumheuvel in Rome op twee stenen kisten. Eén kist diende als graf van Numa Pompilius, die vele eeuwen daarvoor koning was geweest over Rome, de andere bevatte zijn boeken. De boer bracht de boeken naar de belangrijkste magistraat, de *praetor*. Deze ontdekte dat de boeken de geheime grondslagen ontsluitten van de rituelen van de Romeinse godsdienst. In overleg met de Senaat, die de boeken te lezen kreeg, besliste men dat de *praetor* deze boeken moest verbranden in het bijzijn van iedereen.

Het verhaal wordt in verschillende getuigenissen overgeleverd. We zullen nooit weten wat er precies in de boeken van Numa Pompilius stond. Sommige teksten suggereren dat Numa zelf in de boeken had gevraagd om ze te verbranden, aangezien de grondslagen van de rituelen voor altijd geheim moesten blijven, en/of alleen mondeling overgeleverd konden worden. Anderen denken dat de boeken de Romeinse religie zelf, die sindsdien veel veranderd was, ondermijnden. Het mysterieuze verhaal maakt in elk geval duidelijk dat in naam van de godsdienst een publieke verbranding nodig werd geacht.

Het is een van de weinige voorbeelden van een vernietiging van boeken in de oudheid voor het Romeinse Keizerrijk. In de Romeinse Republiek (traditioneel van 509 v.C. tot 27 v.C.) zijn er maar weinig voorbeelden van censuur of verbod op boeken op te tekenen. Nochtans komt het woord 'censuur' van de republikeinse functie 'censor', een (meestal alom gerespecteerde) ambtenaar die naast andere controlerende taken de autoriteit had om iemand publiekelijk te berispen of uit de Senaat te verwijderen wanneer die volgens de censor de goede zeden geschonden had.

Toen Augustus de facto de republiek afschafte en alleenheerser werd, veranderde dit. De Romeinse samenleving werd steeds meer autoritair. Schrijvers konden niet meer vrank en vrij zeggen wat ze wilden. De gewoonte om met politieke tegenstanders de spot te drijven werd nu een halsmisdad. Een van de eerste slachtoffers waarover we horen in onze bronnen is het historisch werk van Titus Labienus, die de oude republikeinse instellingen had verdedigd en de monarchie bekritiseerd.

Onder de tweede keizer, Tiberius (regering 14-37 n.C.), nam deze repressie aanzienlijk hardere vormen aan. Ook het schenden van de reputatie van de keizer werd nu een misdad. De juridische basis lag in de *lex laesae maiestatis*, letterlijk 'wet over majesteitsschennis'. Deze was oorspronkelijk bedoeld om de eer en veiligheid van het Romeinse volk en de staat te beschermen. Nu werd ze een aanleiding om elke belediging van de keizer als persoon te bestraffen.

Een berucht voorbeeld is Clutorius Priscus. Deze dichter had een lofdicht geschreven op Drusus, de zoon van Tiberius, terwijl Drusus ernstig ziek was. Toen het gedicht voortijdig circuleerde, werd dit opgevat als onbetamelijk. De straf was ongemeen hard, zelfs naar de normen van die tijd: Priscus werd ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

Aemilius Scaurus had in zijn tragedie *Atreus* een vers ingelast dat als een verkapt kritiek op Tiberius werd geïnterpreteerd. Scaurus pleegde uiteindelijk zelfmoord om een veroordeling te ontlopen. Een gelijkaardig lot trof Sextius Paconianus, die werd beschuldigd van het verspreiden van een smaadschrift tegen de keizer. Hij werd geëxecuteerd.

Dit brengt ons bij het geval van Cremutius Cordus, wiens tragische lot de aanleiding was tot Tacitus' reflectie over de paradox van boekverboden. Cordus had in zijn historisch werk over de late republiek de generaal Gaius Cassius (bij monde van het personage Brutus) 'de laatste der Romeinen' genoemd. Ook hier was de mogelijke belediging

aan het adres van Tiberius dus zeer onrechtstreeks. Toch werden de boeken van Cremutius Cordus op bevel van de keizer verbrand en Cordus pleegde zelfmoord.

Tiberius' terreur tegen boeken moet te maken hebben gehad met de status van het keizerschap, dat toen nog nieuw was en dat Tiberius nog moest bevestigen. Schrijvers die de meer open en democratische instellingen van de Republiek gewoon waren, ondervonden tot hun eigen scha en schande dat deze wereld niet meer bestond.

Geen van deze boeken heeft de tand des tijds overleefd; we hebben enkel de getuigenissen van geschiedschrijvers zoals Tacitus en Suetonius. Helemaal anders is het geval van Ovidius, een van de bekendste dichters uit de oudheid, die door de eeuwen heen blijvend gelezen werd. Publius Ovidius Naso (43 v.C.-17 n.C.) was in zijn tijd de populairste dichter van Rome. Zijn *Metamorfosen*, een aaneenrijging van mythologische verhalen waarin overmoed, fatale aantrekking, en de onzekerheid van het leven centraal staan, was een instant klassieker. Hij schreef ook talrijke liefdesgedichten in de traditie van de liefdeselegie.

Aan deze succesvolle carrière kwam abrupt een einde. In 8 n.C. verbande keizer Augustus, zonder enige tussenkomst van gerecht of Senaat, de dichter naar Tomis, een afgelegen oord aan de Zwarte Zee. Ovidius zou de rest van zijn leven in ballingschap doorbrengen.

De precieze reden voor de verbanning houdt classici al eeuwenlang bezig en we zullen ze waarschijnlijk nooit kennen. Ovidius zelf maakte in een dichtwerk dat hij in Tomis schreef, de *Tristia*, toespeling op een *carmen et error*, een 'gedicht en een fout'. Het is een mysterie wat de *error* zou kunnen zijn. Wat de *carmen* betreft, is Ovidius duidelijker: hij verdedigt in de *Tristia* vooral zijn *Ars amatoria*, een leerdicht over de liefde uit 2 n.C. Ovidius doet het af als een speelse

frivoliteit, waar Augustus tussen zijn belangrijke bezigheden in beter niet al te veel tijd aan zou besteden. En toch had de keizer er blijkbaar aanstoot aan genomen. In een gepoëtiseerde brief uit zijn ballingsoord aan een vriend insinueert Ovidius dat de plaats in de bibliotheek van zijn vriend waar de *Ars* stond, nu leeg is, wat een verbod lijkt te impliceren.

Misschien moeten we Augustus' verontwaardiging over de *Ars amatoria* zien in het licht van zijn campagne tegen losbandigheid. Naarmate zijn heerschappij vorderde, voerde de keizer maatregelen in om zedeloosheid te bestraffen en een strengere seksuele en familiale moraal op te leggen. Overspel werd bijvoorbeeld gecriminaliseerd door de wet *Lex Julia* (17 v.C.).

Het staat in elk geval vast dat het bloeiende genre van de liefdeselegie, waarvan Ovidius de laatste beoefenaar was, uitstierf tijdens de regeerperiode van Augustus. Men kan dit in de tijdsgeschiedenis plaatsen: de late Republiek (ruwweg de 1e eeuw v.C.) was een tijd van ambitieuze jonge mannen, onafhankelijke vrouwen, complexe sociale netwerken waarin politiek en vriendschap in elkaar overliepen in de context van een explosief groeiende stad. Dichters als Catullus, Propertius en Tibullus schilderden hun woelige liefdesgeschiedenissen tegen deze even woelige achtergrond. Met de komst van het keizerrijk verdween de sociale context die een vruchtbare bodem vormde voor deze poëzie. De speelse, libertijnse, en competitieve wereld die Ovidius in zijn verzen afbeeldde, kon simpelweg niet meer bestaan.